

УДК 821.163.3/.6(100).09-3
323(497.1)“1990/1999”

МА Стефан Јанковић, историчар
Београд
jankovic.stefan99@gmail.com

Оригиналан научан рад
Примљен: 10.08.2015.
Прихваћен: 20.09.2015.

Политизација културних разлика: распад Југославије у постсоцијалистичкој емигрантској прози

Апстракт: Чланак анализира културне разлике као узроке распада Југославије у постсоцијалистичкој емигрантској прози. Прозна артикулација национализма, балканизма и сукоба руралне и урбане културе разврстава се према већ постојећим тумачењима нестанка Југославије. Тиме се, у оквиру парадигме књижевне теорије новог историцизма (*New Historicism*) огледа историјска и друштвена условљеност дела писаца у емиграцији.

Кључне речи: распад Југославије, писци емигранти, национализам, балканизам, село–град

Теоријски оквир и методолошки приступ

У последњој деценији постојања (1980–1990) и током распада СФРЈ (1991–1999)¹ културна клима у њеним републикама удаљавала се од наднационалног (југословенског) културног простора образујући засебне и етнизоване културне ентитете.² Такви простори производили су доминантно етноцентричне

¹ Под термином распад СФРЈ подразумевају се првенствено унутрашњи дезинтегративни чиниоци приликом нестанка те федерације. Време тог процеса обухвата бројна проглашења независности република и покрајина, ратове између централне власти и република или покрајина, те примирја и мировне уговоре којима је одређена судбина Југославије.

² Vahtel, Endru, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Београд, 2001, стр. 17. (у даљем тексту: Vahtel, Е., *Stvaranje nacije, razaranje nacije...*).

представе, које су обликовале тумачење прошлости и садашњости.³ Ипак, отклон од њих често су правили писци са југословенских простора који су током ратова за југословенско наслеђе (1991–1999)⁴ и времена постсоцијализма⁵ емигрирали из земље наставши се конфронтирани са владајућом политичком и културном климом.

Тема овог рада је испитивање којем оквиру тумачења распада Југославије припадају дела писаца у егзилу.⁶ Циљ истраживања је анализа и систематизација становишта писаца према процесима дезинтеграције Југославије, тј. како се о њеном распаду размишљало у постсоцијализму. Пишући о одређеним темама и артикулишући прошлост са позиција културе, понудили су читаоцима једну сазнајну перспективу процеса који је и из угла светских медија задобио огроман публицитет деведесетих година 20. века. Распад Југославије представљан је и као сукоб локалног обележја и као полигон за постхладноратовску политику великих сила.⁷ Ипак, ваља уочити да Југославија није ни прва ни последња вишенационална држава која је у борби интегративних и дезинтегративних чинилаца нестала. Тиме само југословенско искуство има универзално обележје и може се примењивати на свим (кон)федералним политичким уређењима и поредити с њима. Значај ове теме огледа се, поред предмета, и у начину истраживања. Начин на који ће се у овом истраживању пратити разлози и последице нестанка Југославије састоји се од анализе књижевних извора.⁸ Користећи савремени историографски методолошки апарат и теоријска полазишта, осветљава се нови угао гледања на крај Југославије.

³ Заједнички имињалац свих тих тумачења била је легитимизација распада вишенационалне државе. Вен се нестанак тумачио као неминован и очекиван. Ипак, та доминантна артикулација прошлости није била једина. Упоредо с њом постојала је маргинализована антinationалистичка артикулација прошлости.

⁴ Под ратовима за југословенско наслеђе подразумевам ратне сукобе који су се збили унутар територије бивше Југославије. Они су отпочели 25. јуна 1991, када су парламенти Словеније и Хрватске прогласили независност (што је био повод за рат између Југословенске народне армије и Територијалне одбране Словеније) и трајали су, са прекидима и уз честе промене зараћених страна, до доношења Резолуције 1244 УН, којом је предвиђено пацификовање покрајине Косово.

⁵ Постсоцијализам је време од пада социјалистичких режима на југоистоку Европе. То је време од 1990. године, када су друштва, укључујући и ратом захваћене делове бивше Југославије, „пролазила кроз корените политичке, економске и социокултурне промене”. Rot, Klaus, *Od socijalizma do Evropske Unije: ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 2012, стр. 44 (у даљем тексту: Rot, K., *Od socijalizma do Evropske Unije...*).

⁶ Њихова тумачења су делом идиосинкратична, док делом представљају артикулацију прошлости која кореспондира са одређеним стереотипима, дискурсима и оквирима тумачења.

⁷ О постхладноратовском времену у Европи и стању „политичке еуфорије” више код: Berend, Ivan T., *Evropa posle 1980.*, Beograd, 2012, стр. 64.

⁸ Одјек распада Југославије у англоамеричкој књижевности истраживао је новинар и публициста Мухарем Баздуљ: Bazdulj, Muharem, *I drugi su pjevali o ratu: odjeci raspada Jugoslavije*

Савремена историографија књижевност као историјски извор користи уз свест да стварање и читање књижевности зависи од „широког историјско-друштвеног културног контекста у којем се овај чин дешава”.⁹ Књижевни извор није лишен друштвене условљености или идеологизованости премда се увек налази у интеракцији са политичким окружењем.¹⁰ Историјске изворе у овом истраживању представља проза (романи и есеји) аутора југословенског порекла који живе (или су живели) као емигранти.¹¹ Стога, ваља засновати свеобухватан методолошки приступ који ће рашчланити о чему пишу емигранти, тј. које су њихове теме¹² (анализа садржаја), на који начин (анализом оквира тумачења) и с чим је то упоредиво (компаративни метод).¹³ Контекстуализацијом утицаја дру-

u engleskoj i američkoj književnosti, Beograd, 2013. (у даљем тексту: Bazdulj, M., *I drugi su pjevali o ratu...*).

⁹ Bužinjska, Ana i Markovski, Mihal, Pavel, *Književne teorije XX veka*, Beograd, 2009, стр. 33–34. (у даљем тексту: Bužinjska, A. i Markovski, M. P., *Književne teorije XX veka...*).

¹⁰ Reid, Julia, „Novels”, у: *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth and twentieth-century history*, edited by Dobson Miriam and Ziemann Benjamin), Routledge, 2009, стр. 163 (у даљем тексту: Reid, J., „Novels”).

¹¹ У такве писце чија ће дела бити предмет анализе овог истраживања спадају: Дубравка Угреша, Славенка Дракулић, Игор Штикс, Саша Станишић, Александар Хемон, Миљенко Јерговић и Владимир Арсенијевић. Њихова дела, настала у постсоцијализму, радове за југословенско наслеђе (1991–1999) имају као централну или споредну, „орнаменталну” тему. О орнаменталним темама у књижевности више код: Bazdulj, M., *I drugi su pjevali o ratu...*, стр. 101.

¹² Професор савремене историје Андреј Митровић за потребе историографије користио је појам сличне садржине као *тему* именујући га *историјском скицом*. То је „овлашни приказ једноставних историјских тема посредством лако уочљивих чињеница и појединачних појава”. Више у: Mitrović, Andrej, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd, 2001, стр. 142.

¹³ Анализа садржаја у овом раду је приступ којим се квантитативно мере учесталост и веза тема као основних аналитичких јединица прозног дела. Теме из културне димензије друштвеног живота (национализам, балканизми, рурална култура) које су писци описали као важне одредиле су сам правац овог истраживања и квалитативну фазу која подразумева додавање илустрације темама у виду упечатљивих цитата, синтагми, стереотипизација и сл. из анализираних књижевних извора. Интердисциплинарним анализирањем како се социополитички контекст одразио на употребу језика у наведеним илустрацијама долази се до критичке анализе дискурса. Према категоризацији социолога Јова Бакића приликом тумачења нестанка Југославије постоји неколико доминантних дискурса који припадају одређеним оквирима тумачења стварности: антикомунистичким се прикривао хладноратовски, окциденталистичким и балканистичким цивилизацијски, а виктимизацијским и демонизацијским оквир агресора и жртве. Овом анализом оствариће се систематизација појединачних писаца и дела на основу њихових тумачења нестанка Југославије. Подробније у: Vakić, Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd, 2011, стр. 109–116. (у даљем тексту: Vakić, J., *Jugoslavija...*); Компаративни метод употпуниће методолошки приступ рада на изворима. Поредиће се перспективе писаца који говоре о распаду своје земље. Увидеће се да ли постоје разлике у виђењу исте теме између писаца који долазе из различитих република. Затим, поредиће се њихово виђење са наративима англоамеричких писаца. Коначно, ваља упоредити угао гледања писаца са релевантним историјским, политиколошким и социолошким студијама или медијским извештавањима, те тиме сагледати колико се подудару са доминантним одговорима о узроцима нестанка Југославије.

гих наратива на писце указује се на друштвену условљеност њихове прозе. Тек таквом анализом књижевног извора разумемо смисао једног текста тј. „аутора и његове намере у контексту времена у коме је настао, што значи – смештање у дискурс свог времена”.¹⁴

Ради јаснијег уоквиравања тема писаца у егзилу, ово истраживање прожима четири научне дисциплине: историју идеја, друштвену историју, културу сећања и теорију књижевности. Теме из историје идеја, тј. историје мисли и представа, могу се „ишчитавати коришћењем метода својствених разним другим научним дисциплинама”.¹⁵ Отуд ће се представе отеловљене у емигрантској прози уклопити у шири концепт *културне хегемоније*,¹⁶ тј. наметања друштвених вредности путем књижевности. Проза емигранта, махом антинационалистичка, нашла се маргинализована у опреци са доминантним етноцентричним тумачењима ратова. Ипак, она има своју улогу као образац културног сећања „за формирање идентитета и односа према прошлости и историји”.¹⁷ Тако функција и деловање књижевног текста тежи да се „утка у систем културе”.¹⁸ Смештањем текстова у контекст културе (ратног и поратног простора Балкана) увидећемо вредности тадашњег друштва, односе према одређеним темама и појмовне категорије својствене тадашњим тумачењима. Сходно томе, историчари треба да увиде порозност граница белетристичког и научног сагледавања интеракције књижевног текста и историјског контекста.¹⁹

¹⁴ Igers, Georg, *Istorijska nauka u 20. veku*, Beograd 2014, str. 98.

¹⁵ Eriksen, Trond Berg, *Šta je istorija ideja?*, Loznica 2013, str. 7.

¹⁶ Теорију *културне хегемоније* развио је италијански друштвени теоретичар Антонио Грамши. Он је понудио мишљење о томе да економска база не одређује симплификовано културну и политичку надградњу. Сматрао је да се сама надградња састоји од релативно независног *политичког* и *цивилног друштва*. *Цивилно друштво* је поље где се боре различити погледи на свет који могу бити отеловљени у институцијама попут уметничких организацији, цркви, медија али и књижевних дела. Више код: Berk, Piter, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, str. 92.

¹⁷ Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006, str. 10.

¹⁸ Gvozden, Vladimir, *Književnost, kultura, utopija: ogleđi*, Novi Sad 2011, str. 87 (у даљем тексту: Gvozden, V., *Književnost, kultura, utopija...*); О тзв. језичком обрту и о томе како текст функционише, циркулише и опажа се у одређеним друштвеним словима више код: Reinfandt, Christoph, „Reading texts after linguistic turn : approaches from literary studies and their implications”, у: *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*, edited by Dobson Miriam and Ziemann Benjamin, Routledge 2009, str. 37-54; Стога, осетни утицај на промишљање о начину истраживања књижевних извора имала је књижевна теорија историцизма (New Historicism) која открива идеолошку релацију текста и историјске стварности. Она открива премисе говора у виду погледа на свет и утицаја материјалних пракси на писање. Bužinjska, A. i Markovski, M. P., *Književne teorije XX veka...*, str. 547.

¹⁹ Детаљније о *New Historicism*-у као аналитичком приступу приликом употребе књижевности као историјског извора, везама фикције и идеологије и интеракцији текста са политичким и друштвеним контекстом код: Reid, J., „Novels...”, стр. 159-174.

Тумачења распада Југославије у постсоцијализму

Југословенска идеја институционализовала се у неколико државних форми: као Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929), Краљевина Југославија (1929–1941), ФНРЈ (1945–1963), СФРЈ (1963–1992) и СРЈ (1992–2003).²⁰ У протекле две деценије истраживачи из различитих друштвених наука све више почињу да се систематично баве процесом нестајања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.²¹ Отуд у мноштву различитих објашњења ваља одабрати сазнајно највредније одговоре.²² Будући да постјугословенски писци сматрају да је политизација културних разлика најодговорнија за нестанак земље, та перспектива ће бити предмет овог чланка обухватајући феномене национализма, балканизма и руралне културе.²³ Тумачење сукоба културним

²⁰ Како Савезна Република Југославија није садржала нпр. Хрватску и БиХ (уједно и домовине већине анализираних писаца) већ само републике Србију и Црну Гору под „крајем Југославије” у историографији подразумева се нестанак СФРЈ. Различите визије те идеје постојале су упоредо са етничким национализмима југословенских народа. Романтичарски облик југословенства у 19. веку, према којем су Јужни Словени већином пригрили српску културу, прешао је пут преко унитаристичког „мултикултуралног модела” до гашења крајем 20. века последњег југословенског, наднационалног, оквира. Vahtel, E., *Stvaranje nacije, razaranje nacije...*, str. 13-17.

²¹ Главни спор је око доминантне улоге унутрашњих или спољашњих узрока распада државе. У оквиру тих расправа, у истраживањима се користе чиниоци дугог, средњег и кратког трајања како би се објасниле политичке, економске, културне или социо-психолошке димензије трвења унутар федерације. Политиколошка анализа издвојила је неколико одговора на питање зашто је нестала Југославија: због древних мржњи међу њеним народима, захваљујући национализму и културним разликама, услед економске кризе, због промена међународне политике, благодарећи улогама појединаца или предмодерном карактеру државе или се, пак, наводе структурално-институционални разлози. Они нас уводе у поље борбе за идеолошку надмоћ између различитих тумачења распада Југославије. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974–1990)*, Beograd, 2003, str. 23. (у даљем тексту: Jović, D., *Jugoslavija – država koja je odumirala...*)

²² Мада је сасвим уобичајено о једном историјском догађају или процесу имати више перспектива, не треба изгубити из вида опомену британског историчара Едварда Халета Кара (E. H. Carr) да „ако нека планина другачије изгледа када се посматра из различитих углова, из тога не следи да она објективно нема никакав облик или да има бесконачни број облика”. Kar, Edvard Halet, *Šta je istorija?*, Beograd, 2001, str. 23.

²³ У мрежи тумачења распада Југославије свој еквивалент понајвише налазе у светској либералној мисли. Конзервативне аргументе урођене мржње народа Југославије средином рата заменила је либерална мисао. Активни ангажман либерала најчешће је пратило инсистирање за признање вишенационалне БиХ и осуда национализма (у првом реду српског), који су схватани као конструисани пред сам распад државе због националистички оријентисаних институција и политичара. Bakić, J., *Jugoslavija...*, str. 640; Такав наратив су популаризовали светски утицајни медији попут *CNN*, *ITN*, *The Washington Post*-а и *The New York Times*-а, односно дела аутора попут Тима Џуде (Tim Judah). Културна подела становништва се код неких тумача југословенске збиље, поред етничке, кретала и дуж конфесионалне линије и линије сукоба сеоске културе са градском културом, што је неретко био случај у светској белетристици. Те смернице поредиће се са аргументима у прозним делима писаца емиграната.

разликама помоћи ће систематизацији и контекстуализацији даљих анализа. Тиме се продубљује сазнајна и друштвено-активистичка вредност њихових дела и конкретизује њихова друштвена улога.

Уопштено говорећи, писац и његово дело јесу књижевни колико и социо-културни феномен. Данило Киш, „последњи југословенски писац”, место писца у модернистичком друштву видео је у интеграцији индивидуалних пишевих искустава, не занемарујући њихову посебност, у „општост људске судбине”.²⁴ Тиме пишев однос са друштвом постаје сложен. Његова дела не представљају критичке анализе иако садрже обиље и историјских садржаја.²⁵ Ипак, вођен својим схватањем прошлости и садашњости, он може утицати на промену или одржавање друштвених вредности и норми. У том случају друштвено активистичка функција његовог дела односи превагу над књижевно сазнајном.

У СФРЈ велики друштвени утицај писаца²⁶ јењавао је трансформацијом у постсоцијализам. Под окриљем постмодерности и сама књижевност се од рекапитулације људских искустава и објашњења стварности повукла и постала, како вели књижевни критичар Михајло Пантић, „социјално необавезујућа, готово сасвим приватна прича” без друштвене битности.²⁷ У новом друштвеном контексту Ендрју Вахтел опажа да писцу преостаје претварање симболичког капитала у „стратегије преживљавања” попут преузимања улоге посредника који источноевропску културу објашњава западњацима или обрнуто.²⁸ Он скреће пажњу да то приказивање Других често прати тежња да се „за сваку публику спакују баш онакви клишеи о другима какве она жели да чује”.²⁹ Ово је важан критички осврт пред испитивање мере у којој су друштвена или тржишна очекивања утицала на садржину дела емиграната.

²⁴ „Живот литература: разговор Данила Киша и Габи Глајшмана”, у: *Градац: часопис за књижевност, уметност и културу*, 76–77, 1987, стр. 6–18; Доступно на: http://www.danilokis.org/zivot_literatura.htm, (11. 10. 2015).

²⁵ Mitrović, Andrej, *Kultura i istorija*, Beograd, 2008, стр. 34; Дубравка Угрешић наводи да је „анализа ратне збиле као књижевног текста исто онолико тачна (и нетачна) као и свака друга: политичка, економска, војно-стратешка или психоаналитичка”. Ugrešić, Dubravka, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Beograd, 2008, стр. 81 (у даљем тексту: Ugrešić, D., *Kultura laži...*)

²⁶ A. Hemon, *Pitanje Bruna*, Beograd, 2003, стр. 208.

²⁷ Цитат према: Vahtel, Endru, *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma: uloga pisca u Istočnoj Evropi*, стр. 8–9. (у даљем тексту: Vahtel, E., *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma...*); Неретко се пренебегавља транзиција у другачији друштвено-економски модел, те се „заборавља да књижевност није ентитет чије се постојање разуме само по себи, изузет од борби за присутност”. (Gvozden, V., *Književnost, kultura, utopija...*, стр. 65)

²⁸ Vahtel, E., *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma...*, стр. 174.

²⁹ Vahtel, E., *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma...*, стр. 176.

Писци у егзилу, најпре, творе својеврсни постјугословенски културни простор окренут прошлости Југославије.³⁰ Затим, подударност њихових тема условљена је готово истоветним генерацијским искуством.³¹ Поред прошлости, а услед сукобљавања са доминантним политичким и културним наративима у својим новонасталим републикама, постјугословенски писци деле и садашње искуство емиграције. Њихово „странствовање”, искуство живота у емиграцији, зависило је највише од тога да ли је нова средина имала додира са њиховом бившом домовином и каквог, да ли је та нова земља империјална сила, центар или периферија политичког и економског система и колико је насилно било само изгнанство.³²

Писци су свој наратив углавном базирали на фикцији која је неразмрсива од аутобиографског приповедања и заузимања ставова.³³ Ликови романа су, за разлику од англоамеричке књижевности која је приповедала о ратовима за југословенско наслеђе, аутентичнији, јер представљају локалне протагонисте, а не странце. То читаоцу омогућава идентификовање са бившим Југословенима. Стога анализа сазнајних матрица којима су се служили да објасне југословенску ратну збиљу олакшава задатак истраживача. Чести осврти на историјске ликове,

³⁰ Matijević, Tijana, „Postjugoslovenske autorke pišu Jugoslaviju: traganje za izgubljenom prošlošću i njegove književne posledice”, у: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 51, 2014, str. 158.

³¹ Овај феномен подробније је објашњен путем култура сећања: „Као посматрачи, актери или жртве, појединци су увек обухваћени надређеном динамиком историјских процеса. Сваког човека у одређеном животном добу формирају извесна кључна историјска искуства и он, хтео то или не, дели са припадницима свога годишта одређена уверења, ставове, слике света, друштвена мерила вредности и културну матрицу тумачења. То значи да је индивидуално памћење не само у свом временском протезању него и у облицима своје обраде искуства одређено ширим хоризонтом генерацијског памћења.” Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011, str. 26; Тако под термином „ратни поп” писац Владимир Арсенијевић подразумева писце који су „углавном рођени средином шездесетих и одгајани у релативној удобности, миру, стабилности и надасве културној отворености Титове Југославије”. (Arsenijević, Vladimir, *Jugolaboratorija*, Beograd, 2009, str. 166).

³² Lešić, Andrea, „O rijekama i ribama”, у: *Sarajevske sveske*, 45-46, 2014, str. 182; Даље у: Đoković, Nikola, „Dijasporični identitet – između personalizacije egzila i nacion(al)izma”, у: *Sarajevske sveske*, 45-46 (2014), str. 77. Пошто су ратни сукоби најпре почели на територији Хрватске (1991), БиХ (1992), па тек онда Србије (1999), то је временски и просторно условило одлазак писаца. Из Загреба, у својим четрдесетим годинама, услед националистичке медијске хајке одлазе Дубравка Угрешин (Холандија) и Славенка Дракулић (Шведска, одакле је сарађивала са европском штампом од конзервативног *Frankfurter Allgemeine Zeitung* до либералног *The Guardian*). Још у дечачком добу из БиХ одлазе Саша Станишић (Немачка) и Игор Штикс (после левичарског активизма у Загребу, постаје професор на Универзитету у Единбургу). Из Сарајева непосредно пред рат одлази петнаестак година старији Александар Хемон (борави у САД) и најзад, 1993. године, и Миљенко Јерговић (Загреб). Иако сам каже да није био политички прогнаник, Владимир Арсенијевић се повукао 1999. из Београда у Мексико услед друштвене климе.

³³ Kolanović, Maša, „Naš obračun sa socijalizmom: Postsocijalistička književna artikulacija (europskoga) socijalizma”, у: *Studia lexicographica*, 1, 2013. godina.

догађаје и тумачења умногоме помажу оријентацији приликом систематизовања њихових погледа.

Узроци распада Југославије у постсоцијалистичкој емигрантској прози

Национализам

...постављало би се питање тко ми је отац. Од тог питања почиње наша цијеложивотна потрага за идентитетом, породична и друштвена повијест, неколико заједничких и одвојених националних хисторија прорешетаних ратовима...³⁴

Миљенко Јерговић

Национализам представља сложену друштвену појаву. Модернистичка објашњења истичу његово исходиште тек са развитком индустријског друштва које услед своје социјалне покретљивости захтева хомогенизованију културу чланова заједнице. На том трагу Ернест Гелнер одређује национализам „као сентимент или као покрет“ који подразумева подударане нације са државним границама.³⁵ Бенедикт Андерсон га разматра као „змишљање политичке заједнице“³⁶ која историјску културну случајност претвара, најчешће захваљујући штампарској делатности, у националну судбину. С друге стране, својствено за есенцијалистичке приступе, сам национализам себе представља као буђење старе притајене силе. Он себе види као природну датост која мора повезати нацију са државом. Ипак, модернисти увиђају да он тек политизује и прилагођава један од порозних културних басена.³⁷

Анализирани постјугословенски писци често налазе да је национализам узрок ратова за југословенско наслеђе, тачније „идентитет, национални, у свему је томе кључни разлог и фитиљ, кључна заблуда и пораз“.³⁸ Будући да су писци били непосредни сведоци успона и манифестовања национализма у својој држави, њихова дела описују постсоцијалистичке национализме и казују како они сами разумеју феномен нације. Тиме писци откривају којем научном приступу истраживања тог феномена су блиски.

³⁴ Jergović, Miljenko, *Otac*, Beograd, 2010, str. 7 (у даљем тексту: Jergović, M., *Otac*).

³⁵ Gelner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997, str. 11 (у даљем тексту: Gelner, E., *Nacije i nacionalizam...*).

³⁶ Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990, str. 17 (у даљем тексту: Anderson, B., *Nacija...*).

³⁷ Gelner, E., *Nacije i nacionalizam...*, str. 73.

³⁸ Ugrešić, D., *Kultura laži...*, str. 272.

У њиховој прози налазе се описи садржаја националних наратива, тј. начина на који ти национализми виде себе. Тако Саша Хемон о „имагинарној заједници” босанских Срба³⁹ пише: „Генерал Младић је тачно формулисао расистичку патологију српског национализма. Буна против дахија – тамошњих османлијских владара – одиграла се почетком 19. века. Кад је рекао ’Турци’ мислио је на босанске муслимане. Обузет устанком од пре 200 година, борио се против измишљених непријатеља”.⁴⁰ У његовим првим романима и есејима назире се подударност са популарним бошњачким углом посматрања из којег је великосрпски национализам главни узрок сукоба.⁴¹ Упркос исламизацији БиХ током рата,⁴² он тек након две деценије уочава такве тежње, везујући такав национализам за ислам као „морални оквир”⁴³ и „припадање некаквој великој Турској”.⁴⁴ У Штиковом роману такође је предочено да су ратовима за југословенско наслеђе били „рат у којем је религија, поријекло, такво и такво име и презиме играло одлучујућу улогу”.⁴⁵ И код Станишића главни састојак национализма представља верска ексклузивност, те ни он не одолева да забележи очеве речи да „вјера није опијум за народ већ његова пропаст”.⁴⁶ Дакле, ниједан аутор не раздваја религију од националног идентитета. Иако се ратови доиста нису водили око религијских питања, већ је религија интегрисана у сукобљене националне идентитете, писци настоје нагласити њихову узрочност и повезаност,⁴⁷ тиме свакако испуњавајући хоризонт очекивања секуларно оријентисаног читалаштва.

³⁹ О њој, на основу теренских истраживања, критички полемише: Armakolas, Ioannis, „Sarajevo no more? Identity and the Experience of Place among Bosnian Serbs Sarajevans in *Republika Srpska*”, у: *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, edited by Xavier Bougarel et al., Ashgate, 2007, p. 79.

⁴⁰ Hemon, Aleksandar, „How Ratko Mladic’s evil dream will live on”, *Bloomberg Business*, 30. 5. 2011, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2011-05-30/how-ratko-mladic-s-evil-dream-will-live-on-commentary-by-aleksandar-hemon> (2. 5. 2015). Видљива је Хемонова недоследност када српском национализму приписује расистички квалификатив истовремено нацију схватајући блиско Б. Андерсону, који је изричит да „снови расизма потјечу заправо из идеологије класе, а не идеологије нације” при том мислећи на аристократију. Anderson, B., *Nacija...*, str. 135.

⁴¹ Кад је реч о тој тези неретка су преплитања медијског и академског иступа, види нпр.: Filipović, Muhamed, „Zašto jedan bošnjački život nije vrijedan kao i život drugih ljudi”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015, str. 178.

⁴² Више код: Džuda, Tim, *Srbi: istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Beograd, 2003, str. 253.

⁴³ Hemon, Aleksandar, „Smrt fašizmu”, *Peščanik*, 3. 10. 2008, <http://pescanik.net/smrt-fasizmu/>, (1. 5. 2015).

⁴⁴ Hemon, Aleksandar, „Uvod u osnove stida”, *Peščanik*, 12. 7. 2008., <http://pescanik.net/uvod-u-osnove-stida/>, (1. 5. 2015).

⁴⁵ Štiks, Igor, *Elijahova stolica*, Beograd, 2010, str. 69. (у даљем тексту: Štiks, I., *Elijahova stolica...*).

⁴⁶ Stanišić, Saša, *Kako vojnik popravља gramofon*, Sarajevo 2009, str. 126. (у даљем тексту: Stanišić, S., *Kako vojnik...*)

⁴⁷ Vukomanović, Milan, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima”, у: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice* (ур. Hadžić, Miroslav), Beograd 2004, str. 131.

Постјугословенски национализми су, према емигрантској прози, уз верски аспект, инсистирали и на трансисторијском поимању нације. У Станишићевом роману лик српског порекла открива фрустрацију вишедеценијског потиснутог национализма: „Не смијемо више себи свашта допуштати, каже, вријеме је да се испримо пред усташама и муцахединима.”⁴⁸ Наглашавајући позивање на далеке историје у наративу националиста из деведесетих година 20. века, писци предочавају да ти националисти припадају ако не примордијалистичком приступу (постулат је да су нације старе колико и човек) онда бар многовековном поимању нације. Према том тумачењу нација представља „трансисторијску појаву”, која се „увек наново јавља, без обзира на економске, политичке или културне услове у неком друштву”.⁴⁹ Своје дуговековно трајање дугује својству да се буди из „дугог дремежа”.⁵⁰

Другачији приступ феномену национализма гаје сами писци емигранти. Они су ближи модернистичком поимању нације коју виде као релативно скорашњи феномен. Такође, диференцирају се, попут академских истраживача,⁵¹ наглашавањем чинилаца који су довели до стварања нације (индустријализација, развој штампарства). Најпре, треба имати у виду да је крајем осамдесетих година 20. века већина новина и културних институција била под некомунистичким или антикомунистичким групама и појединцима.⁵² Истичући улогу интелектуалне елите за настанак нације и *nation-building* републичких националиста тих осамдесетих година у Југославији, Дубравака Угрешић казује: „У тимовима за успоставу успаваног, изгубљеног, ’репресираног’, националног идентитета здушно су радили колеге: свеучилишни професори, лингвисти, новинари, писци, повјесничари, психијатри...”⁵³ О истоветном процесу, наглашавајући улогу

⁴⁸ Stanišić, S., *Kako vojnik...*, str. 49.

⁴⁹ Bakić, Jovo, „Теоријско-истраживачки приступи етничкој vezанosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji”, *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju: organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju*, 48, III, 2006, str. 234 (у даљем тексту: Bakić, J., „Теоријско-истраживачки приступи...”)

⁵⁰ Smit, Antoni D., *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998, str. 38.

⁵¹ За преглед истраживачких приступа и разлике које међу њима постоје види код: Bakić, J., „Теоријско-истраживачки приступи...”

⁵² Jović, D., *Jugoslavija – država koja je odumirala...*, стр. 55; Hemon, Aleksandar, *Knjiga mojih života*, Zagreb, 2014, str. 39.

⁵³ Ugrešić, D., *Kultura laži...*, стр. 61; Угрешић, уз то, национализам разуме и као маску за класну експлоатацију речима да је Југословене колонизовао „национализам; а одмах затим и транзицијска пљачка. Једно је ишло у пару с другим.” Ugrešić, Dubravka, „Neko će morati da ukloni ruševine”, *Reč*, 81, XXVII, 2012, str. 94; Заправо, овај део њене прозе говори о економској позадини рата заснивајући се на моделу инструменталног рационализма утемељеног на стицању профита. Маргинализујући политички фактор, она се задржава на обележјима сукоба који тешко да могу бити релевантни приликом тумачења његових узрока. Више код: Jung, Diritih, „Politička ekonomija savremenih ratova”, у: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, (ур. Hadžić, Miroslav), Beograd 2004, str. 11-13.

медија, пише Славенка Дракулић: „Латентни страх из времена Другог свјетског рата медији [су] искористили, подјаривали га још година прије него што је избио рат и тиме психолошки омогућили злочине који су услиједили.”⁵⁴ Једини писац који узима у обзир тињајуће националне нетрпељивости, али их не поставља као једини предуслов насилног испољавања, јесте Јерговић: „Босанци су мрзили дуго, устрајно и с мераком, али сасвим дезорганизирано. Морао је нетко доћи с топовима, тенковима и авионима да организира ту мржњу.”⁵⁵ Описано грађење нације карактеристично је виђење модерниста који сматрају да су политички чиниоци најодговорнији за настанак нације, уз неретко укључивање појединачне симболике из прошлости.

Поимајући феномен национализма, Хемон се, пак, користећи Андерсонову синтагму, више приближава постмодернистичком тумачењу нације: „Нација је увијек замишљена заједница, што ће рећи да је критеријум за припадање увијек у извесној мјери апстрактан, Људи који свој идентитет дефинишу искључиво националном припадношћу, замишљају да су слични људима које никад нису видјели у животу нити о њима ишта знају, осим да су дио исте замишљене заједнице.”⁵⁶ Дакле, према мишљењу постмодерниста, њихов задатак је да деконструирају националистички наратив који су саткали националистички интелектуалци. Идући даље од модерниста, сматрају да са том деконструкцијом нестаје и сама нација.⁵⁷

Ако посматрамо тумачења анализираних писаца из ширег оквира који обухвата и белетризовано научно сагледавање, углавном англоамеричких писаца,⁵⁸ можемо закључити да писци који су непосредно сведочили стварању постјугословенских националиста одвећ историчније схватају његову појаву. Као супротан пример, еклатантно је виђење национализма као продукт древне мржње Срба, Хрвата и Муслимана, које је популаризовао деведесетих година прошлог века Роберт Кеплан (Robert Caplan) у књизи *Балкански духови (Balkan Ghosts)*⁵⁹.

Ваља имати у виду да су током историје књижевници који су писали о Балкану често заузимали заштитнички став према одређеној нацији, те тиме

⁵⁴ Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, Beograd, 2004, str. 118 (у даљем тексту: Drakulić, S., *Oni ne bi ni mrava zgazili...*)

⁵⁵ Jergović, Miljenko, *Sarajevski Marlboro: karivani i druge priče 1990–1996*, Zagreb 1999, str. 112. (у даљем тексту: Jergović, M., *Sarajevski Marlboro...*)

⁵⁶ Hemon, Aleksandar, „Drugi Queer Sarajevo festival”, *Peščanik*, 19. 9. 2009, <http://pescanik.net/drugi-queer-sarajevo-festival/> (2. 5. 2015).

⁵⁷ Bakić, J., „Teorijsko-istraživački pristupi...”, str. 247.

⁵⁸ При том не треба изгубити из вида ни новинаре попут Ноела Малкома (Noel Malcom), који је рад усмерио на Босну и Косово, или Мише Гленија (Misha Glenny), који је остварио и академске амбиције: Gleni, Miša, *Pad Jugoslavije: Treći balkanski rat*, Beograd, 2002, str. 58 (у даљем тексту: Gleni, Miša, *Pad Jugoslavije...*)

⁵⁹ Kaplan, Robert, *Balkanski Duhovi: Putovanje kroz istoriju*, Beograd 2004. godina.

оправдавали њихов национализам. Почетком 20. века миљеници Ребеке Вест (Rebecca West) постали су Срби, док се Едит Дарам (Edith Durham) тако односила према Албанцима.⁶⁰ Само ако би се непомињање исламског бошњачког национализма током деведесетих година 20. века схватило као његов прећутни знак одобравања у прози писаца емиграната, онда би се питање привржености могло поставити и код њих. Када је реч појединим национализмима, преовладава србоцентрично виђење, које српски национализам види као главни иницијатор сукоба. Тек код писаца који су емигрирали у Хрватску (Јерговић) или из Хрватске (Дракулић и Угрешић) наилазимо на критику хрватског национализма.

Балканизми

*Други и граница два су појмовна пункта око којих је Европа саградила свој идентитет.*⁶¹

Дубравка Угрешић

Трагом историчарке Марије Тодорове, термин Балкан, за разлику од магичног, чулног и „неопипљивог Оријента”, можемо разумети „као историјски и географски конкретну целину.”⁶² Балкану као имаголошком пољу западноевропска књижевност скројила је наглашени мушки призив – витештва, оружја и завера.⁶³ Тај хегемони угао је, без обзира на то што су се као у случају стварања југословенских заједница државе укрупњавале, рабио термин „балканизација”, који је „означавао не само уситњавање великих и снажних политичких јединица већ је постао синоним за повратак племенском, заосталом, примитивном и варварском”.⁶⁴ Ово истраживање показало је колико су југословенски писци емигранти одолели овом објашњењу нестанка своје земље. Заиста, њихова проза се служи балканизмима за различите сврхе: од перпетуирања и наглашавања стереотипа до њихове деконструкције.

Најпре, ваља напоменути да је почетком ратова на југословенском простору 1991. године⁶⁵ у западним медијима и институцијама преовладало балканистичко гледање на сукобе. После завршетка Хладног рата, званичници су пригрлили нови културолошки оквир тумачења догађаја у свету.⁶⁶ Есен-

⁶⁰ Bazdulj, M., *I drugi su pjevali o ratu...*, str. 22.

⁶¹ Ugrešić, D., *Kultura laži...*, str. 335.

⁶² Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1998, стр. 28 (у даљем тексту: Todorova, M., *Imaginarni Balkan...*)

⁶³ Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, str. 34.

⁶⁴ Todorova, M., *Imaginarni Balkan...*, str. 15.

⁶⁵ Више о хронологији и почетку ратова за југословенско наслеђе код: Чалић, Мари Јанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2014, стр. 383–385.

⁶⁶ Поред промене културне парадигме, уједно је уследио и крај модерничке мисли, више код: Berend, I., *Evropa posle 1980.*, Beograd, 2012, str. 64.

цијализованим флоскулама о „вечитим мржњама на Балкану” и „крвожедним балканским племенима” објашњавали су своје дистанцирање од сукоба.⁶⁷ Игор Штикс својим романом дочарава овакву интелектуалну моду: „...Европа овај рат зове судбинским, провалом прамржње, лудилом, удесом, оствареним пророчанством, покушавајући себи објаснити врло јасан узрочно-последични низ овог рата прилично нерационалним аргументима.”⁶⁸ Новинари познатих светских агенција предњачили су у тој тежњи, којој ни Штиксов протагониста није могао умаћи: „Моје уши су тако и не хтијући слушале о лошим цестама, босанској заосталости, грамзивим Хрватима, великодушним, али барбарским Србима, провинцијалности Муслимана, чију лукавост ипак не треба потцијенити...”⁶⁹

Доминанти балканистички стереотип дочекао је Славенку Дракулић у земљама у које је избегла почетком рата,⁷⁰ те се у њеној прози јасно читава вечити повратак примитивизму Балканаца. Перпетуирајући балканизме, она налази хуманитаристичко оправдање за казну која их неминовно мора задесити. Представљајући механизам владавине над југословенским народима, пише да „као и сваки аутократ, Маршал [Тито] је владао помоћу страха”, јер „како другачије може нетко владати овдашњим људима. [...] Племена требају вођу, ауторитет који има моћ да их казни”.⁷¹ Право на модернизацију тако постаје привилегија једног центра. Тиме се, као у старом империјалном кључу, цементира став да је и насилна модернизација боља од повратка у балканске вериге речима да „Балкан није постао дио Еуропе све до бомбардовања Србије у прољеће 1999. Парадоксално, али у Еуропу га је увео НАТО. Дуги вапај за помоћ жртвама Србије Слободана Милошевића коначно је био услышен бомбардирањем”.⁷² Ипак, за разлику од конзервативних светских званичника који су вечитим балканским антагонизмима објашњавали рат не предузимајући ништа, Славенка Дракулић је, попут либералног дела светске јавности, изискивала хитрији ангажман.

Јерговићева проза неретко обелодањује прикривенији вид балканизације. Речит је његов поглед на припајање Босне из Аустроугарске у каснију југо-

⁶⁷ Отуда је и Југославија чест обила виђена као вештачка творевина. Одјек оваквог односа према балканским народима је широко распрострањен како у новинарским анализама тако и у јавном мњењу на Западу. Jović, D., *Jugoslavija – država koja je odumirala...*, str. 37.

⁶⁸ I. Štiks, *Elijahova stolica...*, str. 87.

⁶⁹ I. Štiks, *Elijahova stolica...*, str. 64.

⁷⁰ Треба додати да је она, бавећи се распадом Југославије, сарађивала са широким дијапазоном светских и европских листова различитих идеолошких усмерења: од конзервативног немачког *Frankfurter Allgemeine Zeitung* до америчког леволибералног *The Nation*. Њен рад се првенствено тицао ратних злочина почињених на тлу Југославије, али такође није био лишен ни уопштавања и симплификација сукоба карактеристичних за новинарску анализу.

⁷¹ Drakulić, S., *Basne o komunizmu*, Zagreb 2011, стр. 125; О улози култа личности на балканским просторима из перспективе историје средњег трајања види: Kuljić, Todor, *Tito: sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin, 2012. godina.

⁷² Drakulić, S., *Oni ne bi ni mrava zgazili...*, str. 29.

словенску заједницу: „Прво смо отјерали окупаторе и јако за њима заостали, да бисмо затим једни другима постали окупатори и заостали сами за собом. Сад молимо и кумимо да нас пунте у Европу, а она нас мјерка и само што нам не каже: *Може, али ако обећате да ћете се поправити.*”⁷³ Он нам сведочи о својеврсном агенсу заосталости⁷⁴ и неизреченој српској верзији југословенства (1918–1939), те можда и потоње социјалистичке привреде или федерације. Ментално мапирање централноевропског царства као татора⁷⁵ у очима становника Босне обазривије истиче Хемон приповедајући о (централно)европском духу сарајевских хотела и кафана пре рата.⁷⁶ Иако се ни ту непосредно не именује реметилац који је зауставио жељени развој заједнице, чини се да са поменутиим виђењима треба упоредити другачији поглед Игора Штикса: „Када се расправља о интеграцији држава западног Балкана у Европску унију, често се могу чути питања о историјској задоцнелости или, пак, ’неопходности’ да овај регион најзад ’ухвати корак’ са остатком континента [...] Уистину, бивши држављани често указују на институционалне сличности између садашње ЕУ и *de facto* конфедералне Југославије у периоду између 1974. и 1991 године.”⁷⁷ Овде се уочава истицање еманципаторских потенцијала јужнословенских народа, те докидање тумачења о племенским стегама. Тиме се сврстао међу радикално леве тумаче југословенске прошлости (Ноам Чомски, Тарик Али), који су успех те државе приписивали мањој политичкој и економској зависности од великих сила.

Поред помињаних представљања балканизма, у прози Дубравке Угрешић откривамо сам механизам стварања таквих културних текстова, тј. њихову деконструкцију:⁷⁸ „Зависни домаћи медији бавили су се производњом политичких клишеја извучених из девентаестостољетних политичких ропотарница, које су острвљене масе упијале као божју истину. [...] У исто то вријеме многи страни

⁷³ Јерговић, Миљенко, „Стопе”, у: *Градац: часопис за књижевност, уметност и културу*, 175–176–177, 2010, стр. 272.

⁷⁴ Агенс заосталости се овде приказује тако да је пресекао „њихов такозвани сопствени развој унутар простора којем органски припадају: унутар Европе. Отуда је кашњење означено као вештачко, као нешто што одлаже сопствени развој. Укратко, убрзање времена, сустизање, значи заправо постизање оног што смо могли бити”. Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh: Oglеди o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd, 2010, стр. 50 (у даљем тексту: Todorova, M., *Dizanje prošlosti u vazduh...*).

⁷⁵ Овакав вид тумачења југословенске стварности посебно је изражен код светских аутора који воде порекло из земаља централне Европе или делова бивше Југославије који су били део некадашње Хабзбуршке монархије. Види: Ramet, Sabrina Petra, *The Three Yugoslavias: state-building and legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press 2006. година.

⁷⁶ Hemon, Aleksandar, *Projekt Lazarus*, Zagreb, 2009, стр. 106 (у даљем тексту: Hemon, A., *Projekt Lazarus...*)

⁷⁷ Šo, Džo i Štiks, Igor, *Državlјani i državљanstvo posle Jugoslavije*, Beograd, 2012, стр. 36–37.

⁷⁸ Упоредити са радовима Марије Тодорове и Весне Голдсворти: Goldsvorti, (Todorova, M., *Imaginarni Balkan...*) и Goldsvorti, Vesna, *Izmišљanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte*, Beograd, 2000 (у даљем тексту: Goldsvorti, V., *Izmišљanje Ruritaniје...*)

медији егзерцирали су свој готово природан колонијализам, бавили се производњом колонијалних клишеја који су њиховим читаоцима дјеловали објективно и увјерљиво. Писали су о страшном, дивљем, запуштеном, нецивилизованом Балкану, о комунистичкој репресији чија је конзеквенца борба малих народа за национални идентитет и независност и истодобно учвршћивали старе менталне подјеле Европе на њезин цивилизирани западни дио и на њезин дивљи нецивилизирани источни дио.⁷⁹ Поред рефлексије на неоколонијалну праксу, она предочава процес интеритериторизације дискурса. Тачније, како Балканци „поунутрују” оне вредности и ставове свог или страног културног центра. Она тако промишља колико се „балканска стварност (која се) труди да се прилагоди перпетуирању свог лошег *imagea* у надменој западноевропској и америчкој имагинацији”.⁸⁰ Тиме подсећа колико су речи кадре да појасне и покрену делање.⁸¹ На сличан процес подсећа и Јерговић: „Страни извјеститељи проговорили су о ’стољетној мржњи’ и неразумљивим племенским сукобима, а Босанци су их са све мање воље покушавали увјерити како нису у праву. Рат Муслимана и Хрвата значио је крај њежног ратовања, крај добрих људи. Једни су другима почели говорити оно што су већ о свима говорили четници.”⁸² Први Јерговићеви есеји, створени под утиском рата⁸³, подстакли су га да апсолутизујући властито искуство, одговорност за распиривање племенских мржњи нађе у србоцентричној хипотези и Србима као одговорном кривцу и монолиту. Доцније, у време евроинтеграција Западног Балкана, ублажава тон и лишава дело грубих генерализација, што је приметно у роману *Отаци*.⁸⁴

Поједини писци су препознали још један механизам искључивања балканског Другог, тј. уочили су да није само Запад склон балканизовању других. Појава ланчаног балканизовања других на Балкану широко је заступљена пракса да се сусед прикаже као оријенталнији/балканскији од нас.⁸⁵ Такође, ако се одређеној заједници деси да се балканизује, из угла те заједнице одговорност се увек пребацује на Другог, тј. на суседа, као што подсећа Дубравка Угрешић на случају хрватске нације: „Ми смо увијек градили, то је нама у генима. Ако нешто успут случајно и срушимо, то није наш обичај, научили смо то од оних

⁷⁹ Ugrešić, Dubravka, „Duh kakanijske provincije”, *Peščanik*, 4. 4. 2010, <http://pescanik.net/duh-kakanijske-provincije/>, (10. 10. 2015).

⁸⁰ Ugrešić, Dubravka, „La vida es sueno”, у: *Reč*, 76, XXII, 2008, str. 66–67.

⁸¹ Не треба испустити из вида и то да је Дубравка Угрешић завршила компаративну књижевност, те отуд не чуди њено инсистирање на демистификацији дискурзивних стратегија којима су се тумачили ратови за југословенско наслеђе.

⁸² Jergović, M., *Sarajevski Marlboro...*, str. 114.

⁸³ Ваља напоменути да је Миљенко Јерговић до 1993. живео под опсадом у Сарајеву, одакле је избегао у Хрватску.

⁸⁴ Jergović, M., *Otaci...*, str. 85.

⁸⁵ Todorova, M., *Dizanje prošlosti u vazduh...*, str. 86.

дивљака, Срба.”⁸⁶ Међутим, за време Хладног рата, истим механизмом југословенски идентитет је тежио да се разликује од својих источних суседа. Истичући своју посебност, несврстаност и самоуправљање као бренд, подвлачио је менталну границу према Источној Европи. Једини на то подсећа београдски писац Владимир Арсенијевић: „...памтим оно крајње непримерено и неоправдано осећање надмоћи, културну ароганцију коју смо ми Југословени својевремено гајили према свим земљама које су се налазиле иза Гвоздене завесе, уз истовремену, донекле снисходљиву, превасходно конзументску, фасцинацију западном страном нашег напуклог, неуравнотеженог континента”.⁸⁷ Имајући у виду да су Југословени током Хладног рата са презиром одбијали свако сврставање у Источну Европу, заштитнички став југословенских писаца у постхладноратовској ери према конструкцији Источне Европе сведочи о њиховом измењеном друштвеном положају. По правилу, они тога нису свесни, те критикујући Запад, нехотице оријентализују некадашње земље Истока пишући како је „Источна Европа била (је) тамно наличје, друго ја, свијет какав би Западна Европа могла бити, али, на срећу, није.”⁸⁸ Овакав став може бити прилог дезоријентацији самог југословенског идентитета у постхладноратовској епохи.

Писци који су услед југословенских ратова емигрирали нашли су се у новим срединама у којима су неретко преовлађавали балканистички наративи о распаду Југославије. Отуд је проза Славенке Дракулић умногоме условљена политичким односом земаља централне и северне Европе, где је избегла, и њених бивших држава – Југославије и Хрватске. Прихватајући балканистички оквир тумачења сукоба битно се удаљила од осталих анализираних писаца који већином деконструирају такав наратив. У својој прози они разоткривају стратегије балканизовања Другог, те упућују на то да разлоге нестанка Југославије не треба тражити у поједностављеним представама о вечитој назадности Балкана.

⁸⁶ Ugrešić, Dubravka, *Američki fikcionar*, Beograd 1995, str. 216.

⁸⁷ Arsenijević, Vladimir, „Zidovi”, *Peščanik*, 24. 10. 2009., <http://pecsanik.net/zidovi/> (11. 6. 2015).

⁸⁸ Ugrešić, D., *Kultura laži*, str. 330.

Сусрет урбаног и руралног

Не постоји никаква веза између конзумације уметности и моралне чврстине. Тако да сам ја, као многи људи из Сарајева, био изненађен кад су наши пријатељи и други људи издали ову градску солидарност. Не само да су одабрали етничку страну – одабрали су идеологију национализма своје етничке стране.⁸⁹

Александар Хемон

Ален Гинсберг, чувени представник бит генерације, за време рата у БиХ је узрок насиља налазио у томе што „Милошевић, Караџић и Шешел потичу из малих средина те не носе клицу урбаног живота у себи”.⁹⁰ Тако је постулирао раширену медијску симплификацију која је рат тумачила сукобом села и града. Ова културна разлика и чинилац социопсихолошке природе распада Југославије најчешће је село повезивала са извором етнизације и насиља.⁹¹ Доиста, упориште такве тезе могли би да поткрепе, примера ради, резултати страначких избора.⁹² Такође, треба истаћи да су социолошка истраживања показала да је првих година постсоцијализма постојала одбојност према „злоћудности и изопачености града, о неприродности међуетничке коегзистенције, о трулом космополитизму градова”.⁹³ Ипак, није извесно да су ти гласови били упућени само из руралних средина. Стога, премда писци у егзилу такође тематизују овај наратив, упоређивањем њихових описа са донетима модерничке теорије национализма Ернеста Гелнера⁹⁴ утврдиће се промишљеност закључака њихове

⁸⁹ Hemon, Aleksandar, „There Is No Real Life”, *Guernica/ a magazine of art & politics*, 15. 3. 2013., <https://www.guernicamag.com/interviews/there-is-no-real-life/> (4. 6. 2015) (у даљем тексту: Hemon, A., „There Is No Real Life...”)

⁹⁰ Bazdulj, M., *I drugi su pjevali o ratu...*, str. 59; Председник Републике Српске (РС) Караџић је додуше, такво одређење сам потврђивао речима: „Ми Дурмиторци смо слободан свијет, ми смо врло често и градове доживљавали као затворе.” Цитат према: Vujović, Sreten, „Nelagoda od grada”, у: *Srpska strana rata* (пр. Попов, Небојша), Београд, 1996, str. 147 (у даљем тексту: Vujović, S., „Nelagoda od grada...”) Уп. опречна виђења код: Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, стр. 466. (у даљем тексту: Зундхаузен, Х., *Историја Србије...*) и Stefansson, Anders, „Urban Exile: Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo”, у: *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, edited by Xavier Bougarel et al., Ashgate, 2007, p. 65 (у даљем тексту: Stefansson, A., „Urban Exile: Locals, Newcomers...”).

⁹¹ О етнизацији градске културе Београда записе је оставио британски новинар Миша Глени: Gleni, M., *Pad Jugoslavije...*, стр. 58.

⁹² Bugarel, Ksaviје, *Bosna: anatomija rata*, Београд, 2004, стр. 74.

⁹³ Vujović, S., „Nelagoda od grada...”, str. 144; Ипак, како истиче Ксавије Бугарел, нису само градови били предмет разарања већ и многа села у Хрватској и Босни и Херцеговини. Опширније код: Bugarel, Ksaviје, „’Osveta sela’”, у: *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Београд, 2009, str. 187–188. (у даљем тексту: Bugarel, K., „’Osveta sela’...”)

⁹⁴ Gelner, E., *Nacije i nacionalizam...*

прозе. Такође, ваља приметити да су се односи села и града сагледавали и кроз етничку призму зараћених страна, где се космополитски карактер једних супротстављао динарском менталитету других.⁹⁵ У овом истраживању еволуција опажаја писаца биће анализирана помоћу прозних описа руралних и насилних личности и односа рокенрол и фолк музике, тј. домена културне потрошње.

Сукоб руралних и урбаних култура као узрок насиља и ратова најосетливији је у прози Славенке Дракулић. Она често ратне злочинце објашњава њиховим биографијама, успостављајући иманентну везу између њиховог руралног порекла или склоности и самих злочина: „[он] вјеројатно није пуно путовао, тешко да је слушао најновију гласбу или говорио стране језике”.⁹⁶ На то надовезује: „Подсјећао га је на сеоце гдје су му живјели родитељи [...] Није баш превише путовао...”⁹⁷ Служећи се географском одредницом, она поближе одређује и место извора сукоба града и села: „Били смо градска дјеца и студирали fine 'предмете' [...] За оне рођене у забитом босанском селу све је било другачије.”⁹⁸ Слична матрица приметна је и у Арсенијевићевом роману када тематизује почетак рата 1991. године и одласке младића из Београда на ратишта у Хрватској. Спајајући фикцијске ликове који отеловљују пожељан спој насилног и руралног, записује да су они „привучени[и] једним дечачким *каубоји–индијанци* виђењем српскохрватске кланице”, те да ће улазницу за рат платити трансформацијом у рурални модел понашања, тј. да ће „мешавину чајева заменити лозом, леблебије – печењем од кашикаром разнесеног славонског крмка”.⁹⁹ Уколико се описане слике проматрају из шире перспективе, која обухвата и страну белетристику, увиђа се да су атрибути руралних личности деценијама остали скамењени у својој вези са насиљем. Код британског писца Лоренса Дарела (Lawrence Durrell) у давно написаном романом *Бели орлови над Србијом* (1957) речит је опис српског сељака као: „одеведеног у српску сељачку ношњу и опремљеног [...] штапом за пецање, компасом, пиштољем, књигом епске поезије и примерком Торовог *Валдена*.”¹⁰⁰ Тиме је постулирано уверење да је и у миру сеоска свакодневица прожета насиљем.

Одмак од поменуте стереотипизације нуди тек Јерговићева проза. Захваљујући позицији екстерног приповедача у романима, Јерговић нијансираније слика сеоску културу: „Као што сигурно на свијету имаш села с поквареним Французима, Нијемцима и Американцима. Као што постоје и села с поквареним

⁹⁵ Bugarel, K. „'Osveta sela' ...”, str. 190–192.

⁹⁶ Drakulić, S., *Oni ne bi ni mrava zgazili...*, str. 48.

⁹⁷ Drakulić, S., *Oni ne bi ni mrava zgazili...*, str. 73.

⁹⁸ Drakulić, S., *Oni ne bi ni mrava zgazili...*, str. 61; Strah od kosmopolitskog grada u očima ruralnih ratnih zločinaca opisan je u i mnogim drugim primerima kod: Drezgić, Rada i Žarkov, Dubravka, „Feminističke nevolje sa Balkanom”, *Sociologija*, 47, IV, 2005, str. 296.

⁹⁹ Arsenijević, Vladimir, *U potpalublju: Cloaca maxima*, Beograd, 1995, str. 23.

¹⁰⁰ Goldsvorti, V., *Izmišljanje Ruritanije...*, str. 116.

Србима. [...] Никога Срби нису мрзили. Али доста је десет, можда двадесет села [...] па да настане белај кад дођу странци, па све почну тумачити на неки свој начин. [...] Какав геноцид, људи божи? Како геноцид може бити ако нитко никога није мрзио?”¹⁰¹ Упркос томе што овде може бит реч и о наивном несхватању озбиљности насиља лика у роману, Јерговић је одлучан да представи још мисторотворнију слику сеоске културе: „Умјесто да се радују што је сада све њихово, цијели Пашин гај, све до Дрине и Дрином до Бијељине, нудило им се као што више никад неће, а ходали су по селу оборених погледа и трудили се да буду што невидљивији.”¹⁰² У цитату се огледа партикуларистичко гледиште утемељено на интересима властите (етничке) групе, од којег управо сеоска заједница тежи да направи отклон. Из њега се, дакле, може изродити и толеранција и равнодушност према Другом.¹⁰³ Тиме се Јерговићево дело опире притиску друштвене климе и тези о „вечитим мржњама” руралних балканских народа, тј. идеологији „етничке инкомпатибилности”.¹⁰⁴ Најзад, потпуну деконструкцију мита о склоности само једне (руралне) културе ка злочину начинио је Хемон осврћући се на појаву урбаних паравојних формација – махалских банди: „Али прије него што су се суочили с четничким агресором и пролили крв у биткама, Рамбо и Бено су се мало послужили добрима доступним у граду, у којем су закон и ред преко ноћи испарили. Рамбо је то називао требовањем, али заправо се радило о чистој пљачки.”¹⁰⁵ Хемон, рођени Сарајлија, не одустајући од србоцентричног виђења рата, и те како деромантизује наратив о градској култури.

Наредна дистинкција урбаних руралних навика код емигрантских писаца огледа се у области културне потрошње. При том музички укус провејава као вододелница између космополитског (рокенрола) и изолационог (фолка). Анализираном прозом може се пратити успон фолк музике у друштву до његове популарности када, према Угрешићкиним речима, постаје „љепило народа” и „колективно памћење сведено на тон”.¹⁰⁶ Истраживања су показала да је доиста почетком ратова за југословенско наслеђе био приметан пораст неофолк песама.¹⁰⁷ Подстакнут окружењем свог детињства, Станишић у свом роману бележи

¹⁰¹ Jergović, Miljenko, *Buick Rivera*, Beograd 2006, str. 48. (у даљем тексту: Jergović, M., *Buick Rivera...*)

¹⁰² Jergović, M., *Buick Rivera...*, str. 31.

¹⁰³ Rot, K., *Od socijalizma do Evropske Unije...*, str. 106.

¹⁰⁴ Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, str. 295.

¹⁰⁵ Hemon, A., *Projekt Lazarus...*, str. 59–60; О вођама махалских банди и господарима рата које етнолог и политички антрополог Иван Чоловић посматра на Хобсбаумовом (Hobsbawm) трагу кроз визуру социјалних разбојника и популарних народних осветника, више код: Čolović, Ivan, *Bordel ratnika: Folklor, politika i rat*, Beograd 2007, str. 182–189. (у даљем тексту: Čolović, I., *Bordel ratnika...*)

¹⁰⁶ Ugrešić, D., *Kultura laži...*, str. 282.

¹⁰⁷ Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji: Nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd, 2001 (у даљем тексту: Gordi, E., *Kultura vlasti u Srbiji...*).

излив етнонационалистичког набоја једног од ликова у току породичног славља, који а тражи „пјесме из славних доба” те да му не „сервирају усташке пјесме и турско завијање”.¹⁰⁸ Поред позивања на тзв. златно (славно) доба, и сами текстови песама у тадашњој збиљи упућивали су на исконски национализам. Ипак, у Станишићевој прози исконски национализам се везује тек уз једну нацију. Описујући путовање аутобусом кроз Босну једног од ликова у роману казује о возачу: „Он убаца неку касету и пјева о оштрим мачевима на крвавој Дрини [...] У борбу сви јунци!, урла на мене, па помислих да ћемо слетјети с цесте и да ће задње што сам у животу чуо бити великосрпско њакање.”¹⁰⁹ Овде, дакле, налазимо етнизовану слику музичког укуса који потенцијално пружа читаоцу иманентну везу босанских Срба, неофолка и насиља.

Као отклон од неофолка, према англоамеричкој литератури,¹¹⁰ требало би да стоји рокенрол који превазилази локалне границе. Међутим, код постјугословенских писаца, који су били и сведоци ових феномена, рокенрол као антипод руралном фолку или се не појављује или губи своју симплификовану космополитску улогу. Отуд Хемон сведочи: „Веровао сам у неку градску солидарност – у линију разграничења између урбаног. Имао сам идеју да ако слушаш рокенрол, имаш неку везу са другима која је нераскидива. Људи који слушају рокенрол, мислио сам, међусобно су повезани против људи који не слушају рокенрол. То наравно уопште није било тако. Укус за рокенрол не говори ништа о човеку, ни у моралном нити у било ком другом смислу.”¹¹¹ Хемон управо сугерише да отвореност рокенрола релативише знатне разлике у области културне потрошње. Поглед из југословенске културне свакодневице сведочио је да је рокенрол „успео да удружи и присталице и противнике НАТО-а, и демократе и комунисте, и монархисте и републиканце, и вернике и атеисте, прерастајући из жанра у својеврсни покрет”.¹¹² Отуд се Хемонова скепса према њему чини разумљива, а његова проза одступа од елитистичких објашњења сукоба.

На концу, ваља промислити ове замршене и неистоветне приказе. Поједностављена објашњења која пружају Дракулић, те донекле Станишић и Угрешић, перпетуирају наратив по којем је рурална култура наметнула вредности градској. Насупрот њима, Хемонови закључци упућују на даље рашчлањивање. Стога,

¹⁰⁸ Stanišić, S., *Kako vojnik...*, str. 47.

¹⁰⁹ Stanišić, S., *Kako vojnik...*, str. 89.

¹¹⁰ Ипак и социолог културе Ерик Горди (Eric Gordy) своју првобитну тезу о вези фолка и национализма ублажава тиме што у закључку град не сматра искључиво бастионом против ових културних појава, казавши да „цивилно друштво у урбаним центрима није само мед и шећер, а култура у провинцији није само национализам и заосталост”. (Gordi, E., *Kultura vlasti u Srbiji...*, str. 219).

¹¹¹ Hemon, A., „There Is No Real Life...”

¹¹² Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2012, str. 188–189.

ваља употребити један теоријски оквир како би се испитало ко је у позицији да намеће културне одабире – село или град. Модернистичка поставка коју прихватају и сами писци да је национализам, заправо, „опште наметање високе културе друштву, где су раније ниске културе запоселе животе већине”¹¹³ упућује да је и неофолк култура морала да се расипа из једног снажног центра који је могао да је наметне као норму остатку друштва. Отуда закључак да је урбанизовани слој тај који има реалну моћ да испољи „своје стварне или замишљене сентименте и корене који ће се без сумње одавати националистичком понашању”.¹¹⁴ Стога, већина писаца је на погрешном месту трагала за извором рурализације града. Није, дакле, тај феномен потекао простом инвазијом села на град, већ је његов предводителј често био образовани градски слој, који је имао моћ наметања одређеног културног идентитета. Град је био „центар који зрачи”, док је „провинција била и остала углавном рецепијент”.¹¹⁵ Најпосле, ако из историје средњег трајања посматрамо везе самог фолклора и политике, увидећемо њену распрострањеност дуж модерног доба европске историје.¹¹⁶

Закључак

Проза писаца који су емигрирали током ратова за југословенско наслеђе најчешће говори о политизацији културних разлика као узроку нестанка Југославије. Њихова тумачења ратне збиље се при том преплићу у мрежи интерпретативних оквира које су већ формирали домаћи и страни медији, дуготрајни наративи, академски радови, политички активисти. Стога је овај чланак систематизовао друштвену условљеност прозе писаца у егзилу.

Сви писци феномену национализма имају модернистички приступ. Уз то, описују и начин на који су постјугословенски национализми видели сами себе, који је близак многовековном поимању нације. При том, осим у прози хрватских ауторки, преовладава србоцентрично тумачење, које је у српском национализму главни иницијатор распада. Такође, сви аутори осим Славенке Дракулић, настоје да дебалканизују простор бивше Југославије, критикујући културне детерминизме попут наратива о вечитој повезаности руралних Балканаца и насиља.

¹¹³ Gelner, E., *Nacije i nacionalizam...*, str. 85.

¹¹⁴ Gelner, E., *Nacije i nacionalizam...*, str. 86; Немачки историчар Холм Зундхаузен анализирајући југословенске ратове, такве делатнике назива „преступницима за писаћим столом”, који су у домену тумачења створили „духовни контекст који је примени насиља прибавио друштвену спремност на прихватање”. Искрпније у: Зундхаузен, Х., *Историја Србије...*, стр. 484.

¹¹⁵ Rot, K., *Od socijalizma do Evropske Unije...*, str. 87; Теоријски оквир је на теренском истраживању потврдио: Stefansson, A., „Urban Exile: Locals, Newcomers...”, str. 64.

¹¹⁶ Čolović, I., *Bordel ratnika...*, str. 85.

У емигрантској прози осетан је утицај либералне мисли и хуманитаристичког тумачења које је преовладало крајем ратова за југословенско наслеђе у емигрантској прози. Такође, проза Дракулићеве склонија је перпетуирању конзервативнијих тумачења, а дела Угрешићке и Штикса залазе у радикално лева тумачења југословенске збиље. Најзад, и сам однос према идеји југословенства писача је различит. Док је Дракулић више разочарана победом нових националистичких држава него распадом Југославије, код бивших грађана БиХ (република која је представљала Југославију у малом) Штикса, Хемона и Јерговића откривамо већу нелагоду због нестанка државе каква је постојала од 1974. године. На крају, у прози Угрешићке, Станишића и Арсенијевића јасна је разочараност због нестанка било (кон)федералног било унитарног концепта југословенства.

Извори и литература

- Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.
- Armakolas, Ioannis, „Sarajevo no more? Identity and the Experience of Place among Bosnian Serbs Sarajevans in *Republika Srpska*”, у: *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, edited by Xavier Bougarel et al., Ashgate, 2007.
- Arseniјевић, Vladimir, „Zidovi”, *Peščanik*, 24. 10. 2009., <http://pescanik.net/zidovi/> (11. 6. 2015).
- Arseniјевић, Vladimir, *Jugolaboratorija*, Beograd 2009.
- Arseniјевић, Vladimir, *U potpalublju: Cloaca maxima*, Beograd 1995.
- Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd 2011.
- Bakić, Jovo, „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji”, *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju: organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju*, 48, III, 2006.
- Bakić, Jovo, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd 2011.
- Bazdulj, Muharem, *I drugi su pjevali o ratu: odjeci raspada Jugoslavije u engleskoj i američkoj književnosti*, Beograd 2013.
- Berend, Ivan T., *Evropa posle 1980.*, Beograd 2012.
- Berk, Piter, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.
- Bugarel, Ksavije, „’Osveta sela’”, у: *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Beograd 2009.
- Bugarel, Ksavije, *Bosna: anatomija rata*, Beograd 2004.
- Bužinjska, Ana i Markovski, Mihal, Pavel, *Književne teorije XX veka*, Beograd 2009.
- Чалић, Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2014.
- Čolović, Ivan, *Bordel ratnika: Folklor, politika i rat*, Beograd 2007.
- Đoković, Nikola, „Dijasporični identitet – između personalizacije egzila i nacion(a)lizma”, у: *Sarajevske sveske*, 45–46, 2014.

- Drakulić, Slavenka, *Basne o komunizmu*, Zagreb 2011.
- Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, Beograd 2004.
- Drezgić, Rada; Žarkov, Dubravka, „Feminističke nevolje sa Balkanom”, *Sociologija*, 47, IV, 2005.
- Džuda, Tim, *Srbi: istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Beograd 2003.
- Eriksen, Trond Berg, *Šta je istorija ideja?* Loznica 2013.
- Filipović, Muhamed, „Zašto jedan bošnjački život nije vrijedan kao i život drugih ljudi”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015.
- Gelner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad 1997.
- Gleni, Miša, *Pad Jugoslavije: Treći balkanski rat*, Beograd 2002.
- Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*, Beograd 2000.
- Gordić, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji: Nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd 2001.
- Gvozden, Vladimir, *Književnost, kultura, utopija: ogledi*, Novi Sad 2011.
- Hemon, Aleksandar, „Drugi Queer Sarajevo festival”, *Peščanik*, 19. 9. 2009, <http://pescanik.net/drugi-queer-sarajevo-festival/> (2. 5. 2015).
- Hemon, Aleksandar, „How Ratko Mladic’s evil dream will live on”, *Bloomberg Business*, 30. 5. 2011, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2011-05-30/how-ratko-mladic-s-evil-dream-will-live-on-commentary-by-aleksandar-hemon> (2. 5. 2015).
- Hemon, Aleksandar, „Smrt fašizmu”, *Peščanik*, 3. 10. 2008, <http://pescanik.net/smrt-fasizmu/>, (1. 5. 2015).
- Hemon, Aleksandar, „There Is No Real Life”, *Guernica/ a magazine of art & politics*, 15. 3. 2013., <https://www.guernicamag.com/interviews/there-is-no-real-life/> (4. 6. 2015)
- Hemon, Aleksandar, „Uvod u osnove stida”, *Peščanik*, 12. 7. 2008., <http://pescanik.net/uvod-u-osnove-stida/>, (1. 5. 2015).
- Hemon, Aleksandar, *Knjiga mojih života*, Zagreb 2014.
- Hemon, Aleksandar, *Pitanje Bruna*, Beograd 2003.
- Hemon, Aleksandar, *Projekt Lazarus*, Zagreb 2009.
- Igers, Georg, *Istorijska nauka u 20. veku*, Beograd 2014.
- Jergović, Miljenko, *Buick Rivera*, Beograd 2006.
- Jergović, Miljenko, *Otac*, Beograd, 2010.
- Jergović, Miljenko, *Sarajevski Marlboro: karivani i druge priče 1990–1996*, Zagreb 1999.
- Јерговић, Миљенко, „Стопе”, у: *Градац: часопис за књижевност, уметност и културу*, 175–176–177, 2010.
- Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974–1990)*, Beograd 2003.
- Jung, Ditrih, „Politička ekonomija savremenih ratova”, у: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, (ур. Hadžić, Miroslav), Beograd 2004.
- Kaplan, Robert, *Balkanski Duhovi: Putovanje kroz istoriju*, Beograd 2004.
- Kar, Edvard Halet, *Šta je istorija?*, Beograd 2001.
- Kolanović, Maša, „Naš obračun sa socijalizmom: Postsocijalistička književna artikulacija (europskoga) socijalizma”, у: *Studia lexicographica*, 1, 2013.

- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.
- Kuljić, Todor, *Tito: sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2012.
- Lešić, Andrea, „O rijekama i ribama”, y: *Sarajevske sveske*, 45-46, 2014.
- Matijević, Tijana, „Postjugoslovenske autorke pišu Jugoslaviju: traganje za izgubljenom prošlošću i njegove književne posledice”, y: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 51, 2014.
- Mitrović, Andrej, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd 2001.
- Mitrović, Andrej, *Kultura i istorija*, Beograd 2008.
- Ramet, Sabrina Petra, *The Three Yugoslavias: state-building and legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press 2006.
- Reid, Julia, „Novels”, y: *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*, edited by Dobson Miriam and Ziemann Benjamin), Routledge 2009.
- Reinfandt, Christoph, „Reading texts after linguistic turn : approaches from literary studies and their implications”, y: *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*, edited by Dobson Miriam and Ziemann Benjamin), Routledge 2009.
- Rot, Klaus, *Od socijalizma do Evropske Unije: ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2012.
- Šo, Džo i Štik, Igor, *Državljeni i državljanstvo posle Jugoslavije*, Beograd 2012.
- Stanišić, Saša, *Kako vojnik popravlja gramofon*, Sarajevo 2009.
- Stefansson, Anders, „Urban Exile: Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo”, y: *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, edited by Xavier Bougarel et al., Ashgate 2007.
- Štik, Igor, *Elijahova stolica*, Beograd 2010.
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1998.
- Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh: Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd 2010.
- Ugrešić, Dubravka, „Duh kakanijske provincije”, *Peščanik*, 4. 4. 2010, <http://pescanik.net/duh-kakanijske-provincije/>, (10. 10. 2015).
- Ugrešić, Dubravka, „La vida es sueño”, y: *Reč*, 76, XXII, 200.
- Ugrešić, Dubravka, „Neko će morati da ukloni ruševine”, *Reč*, 81, XXVII, 2012.
- Ugrešić, Dubravka, *Američki fikcionar*, Beograd 1995.
- Ugrešić, Dubravka, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Beograd 2008.
- Vahtel, Endru, *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma: uloga pisca u Istočnoj Evropi*, Beograd 2006.
- Vahtel, Endru, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd, 2001.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd 2012.
- Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd 1999.

Vujović, Sreten, „Nelagoda od grada”, у: *Srpska strana rata* (пр. Попов, Nebojša).

Vukomanović, Milan, „Uloga religije u jugoslovenskim sukobima”, у: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice* (ур. Hadžić, Miroslav), Београд 2004.

Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009.

„Живот литература: разговор Данила Киша и Габи Глајшмана”, у: *Градац: часопис за књижевност, уметност и културу*, 76–77, 1987.

Summary

Stefan Janković, MA

The dissolution of Yugoslavia in post-socialist emigrant's prose

Over the past twenty years the treatises about the dissolution of Yugoslavia has been raised and many answers have been given. The article has been dealing the cultural causes of the breakdown of SFR Yugoslavia propounded by the emigrant writers. It has been argued by their prose that the politicization of the cultural differences between nationalities has led to the dissolution of their homeland. Furthermore, writers in emigration have included the importance of the balkanization practices and the clashes between rural and urban culture. Nonetheless, there are differences among them in a way of interpretation of the mentioned topics. Although all of them belong to the liberal elucidations of the breakdown of Yugoslavia this analysis has proved certain exceptions. Slavenka Drakulić, for one, has insisted on a more conservative discourse whereas the writers like Ugresić and Štikš have stressed out more radical left interpretation. Their writing on dissolution has also been under the influence of the political and social context of the post-Cold War era. Using the paradigm of New Historicism, a current in the literature theories, the interpretations of the emigrant writers have been placed among the interpretation frames that had already been established by media and academic writers.